

BİLGİ – VARLIK İLİŞKİSİ VE DEĞİŞİM PROBLEMİ

-İki Gizli Müttefik: PARMENİDES ve HERAKLEİTOS-

Ömer Faik ANLI*

Bilgi, bir şeyin bilgisi ise, o şeyin varlık nitelikleri ile bilginin nitelikleri arasında belirleyici bir ilişki olması gerektiği düşüncesi Antik Yunan'da filizlenmiştir. Bu düşünceye göre, varlık her ne ise, kendisi hakkındaki bilgiyi belirler. Buna göre, bilginin doğruluk koşulu da, varlığa uygun düşmesinden başka bir şey değildir. Ancak, bilgiye ve doğruluğa ilişkin bu iki ön-kabul bir araya geldiği zaman epistemolojik bir problem açığa çıkar. Buna göre,

Ön-kabul 1: Varlık, kendisini konu edinen bilgiyi önceler ve onu belirler. Çünkü bilgi her zaman bir şeyin bilgisidir. O şeyin varlık nitelikleri, bilginin niteliğini de belirler.

Ön-kabul 2: Doğruluk, bilginin konu edindiği varlığa uygunluk göstermesidir.

Var olanların, varlık niteliklerinden en önce geleni, onların değişim göstermeleri ya da göstermemeleridir. Eğer var olan sürekli bir değişim içerisinde ise, onun bilgisinin de değişken olması gerekir. Bu durumda da genel geçer ya da zorunlu bilgidен söz etmek olanaksız hale gelecektir. Bu da kuramsal olarak bilginin ya da daha özeldе 'Doğru' bilginin olanağının ortadan kalkması demektir. Diğer taraftan, eğer 'doğru' ve 'zorunlu' bilgilere sahipsek, bu, 'doğruluğu' ve 'zorunluluğu' olanaklı kılan varlık niteliğinin, yani değişmezliğin var olduğunu göstermektedir. Fakat bu durumda kuramsal bir zorunluluk olarak var olduğu düşünülen değişmezliğe karşı, algılara konu olan değişimin nasıl açıklanacağı sorusunu gündeme getirir.

Ön-kabuller üzerinden varlık ile bilgi arasında kurulan bu sıkı ilişki, varlığı konu edinen ontoloji ile bilgiyi konu edinen epistemoloji arasında, ontoloji temelli bir ilişkinin kurulmasını beraberinde getirir. Böylelikle de ontolojik bir problem olan 'değişim problemi' aynı zamanda epistemolojik bir problem halini alır. Bu problem, aynı zamanda, bilginin olanağı problemidir. Bilginin olanaklılığının sorgulanması ise, esasen bilimin olanaklı olup olmadığının sorgulanmasından başka bir şey değildir. Felsefe tarihi içerisinde bu tartışmanın ontolojinin boyutunu ilk kez dile getiren iki düşünür Parmenides ve Herakleitos'tur.

* Ankara Üniversitesi DTCF Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı

Parmenides ve 'Bir'

Parmenides'i, onun çağdaşı olarak görülen Herakleitos ile karşılaştırma ve bu bağlamda ele alma yaklaşımına geleneksel felsefe tarihi okumalarında sıklıkla başvurulur. Sokrates öncesi dönemin bu iki büyük filozofunun, Varlık üzerine düşünmede iki 'karşıt kutbu' temsil ettikleri anlayışı oldukça yaygındır. Örneğin, Russell, *Batı Felsefesi Tarihi* adlı eserinde, bu yaygın görüşü şu genel ifadelerle dile getirmektedir: “Herakleitos her şeyin değiştiğini savunmuştu. Parmenides, karşılık olarak hiçbir şeyin değişmediğini ileri sürdü” (2002: 176). Bu iki filozofun Varlık anlayışları, kendilerinden sonra gelen düşünürleri de etkilemiş, özellikle Parmenides'in duyular ve algıyı ve bunlara konu olan 'dünyayı' yadsıma, onu bir yanılsama olarak görmesi, yeni bir düşünme biçimi olarak görülmüştür. Bu yeni yaklaşım, Parmenides ile çağdaş olan ve geleneksel yorumlarda 'doğa filozofları' olarak adlandırılan filozofların yaklaşımlarından farklı ve o dönemdeki felsefenin niteliğini değiştirebilecek denli çığır açıcıdır. Onun mantığı bulan kişi olduğu da iddia edilebilmekle beraber, bundan daha da önemli olan, mantık temeline dayanan bir metafizik ortaya koymuş olmasıdır.

Parmenides ve diğerleri arasındaki temel farklılık, onların 'Varlık'tan, 'var olan'dan ne anladıkları ile ilgili farklı düşünme biçimlerinde açığa çıkar. O halde, Sokrates öncesi filozofların 'doğa'ya yönelimleri, bugün anladığımız anlamı ile 'doğa'ya değil, daha temel ve kökensel olan 'Varlık'a ilişkin bir düşünmedir. Bu filozofların aralarındaki ve ortaya koydukları felsefelerdeki ortaklık, düşüncülerinin konusunda görülebilirken, temel farklılıkları da bu düşünme içerisinde 'Varlık'ın ne'liğine ve bu bağlamda da felsefenin (ya da varlığın bilgisinin) niteliğine (modern terminoloji ile 'yöntemine') ilişkin düşüncelerinde açığa çıkmaktadır.

Parmenides, “*Varlık vardır; yokluk yoktur*”, “*Düşünme ve Varlık aynı şeydir*” ifadelerini temel alarak ve “*bu iki temel önermeye dayanarak mantıksal çıkarımlarla sistemini kurmaktadır*” (Tuğcu 2000: 70). “*Varlık vardır; yokluk yoktur*” ifadesinin bir totoloji (yineleme), eş deyişle bir mantık önermesi olduğu düşünülecek olursa, bunun herhangi bir yöntemle 'doğrulanması' ya da 'yanlışlanması' söz konusu değildir. O, biçimsel olarak her zaman 'doğru'dur. O halde, bu ifade, herhangi bir düşünme sürecinin ya da deneyimin sonucu olarak açığa çıkmamaktadır. O, daha sonra *özdeşlik yasası* olarak adlandırılacak, düşünmeye kendinden açık ve mutlak doğru olarak verili olan mantığın temeli, düşünmenin kendi formudur. Aristoteles'in mantığı düşünmenin biçimsel incelenişi olarak konumlandırıldığı ve bu biçimin düşünmenin ortak ve zorunlu 'formu' olarak kabul edildiği hatırlandığında görülecektir ki, ikinci ifade ile birlikte, düşünme ve Varlığın örtüşürülmesi ile düşünmenin formu, Varlık'ın da formunu belirler hâle gelir. Temelde ise bir örtüşme ve karşılıklık söz konusudur. Buna göre, “*Düşünme ve Varlık aynı şey*” ise, düşünmenin ilkesi uyarınca hiçbir çelişkiye düşülmeden kabul edilecek olan “*Varlık vardır; yokluk yoktur*” önermesinin mutlak doğruluğunu sağlayan çelişkisizlik, düşünme ile örtüşen Varlık'ta da kendisini göstermelidir.

Varlık kavramı, mantıksal olarak ‘oluş’u, ‘değişim’i içermemektedir. Değişimin olanağı ‘karşıtlık’ı ve ‘çokluk’u koşul olarak gerektirir. ‘Değişim’, karşıtlar arası geçiş olarak görülür ve ‘karşıtların’ varlığı da bir ‘çokluk’u gerekli kılar. Doğadaki ‘hareket’ olarak ‘değişim’ de bir cismin belirli bir zaman aralığında belirli bir ‘A’ noktasından başka bir noktaya, bir ‘A-olmayan’ olan ‘B’ noktasına hareketidir. Bu hareket birbirini dışlayan noktaları, eş deyişle bir ‘çokluk’u kabul eder. Bu kabul, Varlık’ın bölünebilir olmasını gerektirir. *Duyular* böyle bir hareketi olumlasalar da düşünmenin ilkesi olan özdeşlik mantığına göre karşıtlar arası böylesi bir geçiş (A’dan karşıtı olan bir ‘B’ye) ya da ‘A, A’dır’ olarak belirlenmiş bir ‘A’nın ‘A-olmayanı’ çelişkisiz olarak içerecek biçimde bölünebilmesi olanaklı değildir. Varlık’ın ilkesi de düşünme ile aynı olduğundan, Varlık içerisinde de böylesi bir geçiş ya da bölünme olanaklı olmayacaktır. Bu durumda, bir ‘hareket’ten söz edilemeyeceği gibi, Varlık’ın bir parçası olarak hareket eden bir cisimden söz etmek dahi olanaklı değildir. Böylesi bir cisim, Varlık’ın bölünebilir olmasını, eş deyişle çokluk olmasını gerekli kılar. Bu, bir çelişkidir ve dolayısıyla da bir gerçekliğe sahip değildir. O halde, duyulur dünyadaki ‘değişim’ ya da ‘hareket’ bir yanılısamadan başka bir şey değildir.

Benzer bir yaklaşımla, nitel ‘değişim’ de belli nitel özelliklere sahip bir ‘şey’in başka nitel özelliklere sahip yeni bir ‘şey’ haline gelmesidir. Bu da Varlık’ta bir ‘oluş’u ve ‘bölünmeyi’ gerekli kıldığından olanaklı değildir. O halde, bu sistemde ‘oluş’ da bir gerçeklik olarak yadsınmak durumundadır.

‘Meydana gelme’ de kökeninde bir değişimdir ve mantıksal olarak olanaklı değildir. Varlık’ın meydana gelmesinden söz edebilmek için onun kökeni olarak ya ‘yokluk’ ya da bir başka ‘Varlık’ gösterilmelidir. ‘Yokluk’un Varlığı öne sürülemeyeceğinden ve ‘Varlık’ın başka bir var-olandan meydana gelmesinin de çokluğu (başka bir varolanı ve bu biçimde sonsuz bir geriye gidiş ile Var-olanlar çokluğunu) gerekli kılmasından dolayı, *Varlık* meydana gelmemiştir ve yok olamazdır.

Parmenides düşüncesinin geleneksel yorumlanışına göre, böylesi bir yaklaşımda düşünmenin ilkeleri ile örtüşmeyen hiçbir şeyin ‘gerçeklik’i öne sürülemez. Düşünmenin ilkesine dayalı bir metafizik olan bu düşünceye göre, tek gerçek, bölünmez olan Varlık, ‘Bir’dir. ‘Bir’, karşıtları barındıran bir birlik değil, sadece ‘Varolan vardır’da ifadesini bulan –eş deyişle mantıkta ifadesini bulan- Varlık’ın bölünmez özdeş yapısıdır. Duyulara konu olan dünyaya ilişkin, bir başka deyişle de ‘gerçek-olmayan’a ilişkin bilgi de ‘gerçek’ bilgi değil, bir yanılıştır.

Herakleitos: “Doğa, Gizlemeyi Sever”

Algılarımızın bize gösterdiği doğa, oluşlar ve yokoluşlarla dolu bir doğadır. Her şey bir ırmağın akışı gibi, devingen, diğer bir deyişle de değişkendir. Evren, sürekli bir hareket, başı sonu olmayan bir değişimdir. Herakleitos, Parmenides’in algılara yüklediği ‘yanılgı’ payesini, durağan ve

kalıcı şeylerin varolduğu düşüncesinin kendisine yükler. Ona göre, doğa (gerçek) sürüp giden bir değişim ve devingenliktir. Herakleitos'un ifadesi ile, "*her şey akar (panta rei).*"

Ona göre, "*olduğu yerde kalan hiçbir şey yoktur. Aynı ırmaklara girenlerin üzerine hep başka başka sular akar gelir. Aynı ırmaklara hem giriyoruz hem girmiyoruz, hem biziz hem değiliz.*" (aktaran Tuğcu, 2000: 53) Fakat, eğer değişim varsa, değişen şeylerin bir başka şeye doğru değişim göstermeleri gerekir. O halde, değişimin var olabilmesi için karşıt şeylerin varlıkları bir koşuldur. Devinime ve değişime, karşıt şeyler arasındaki 'gerilim', karşıt şeyler arasındaki 'savaş' kaynaklık eder. Karşıtlar arasındaki savaş, Herakleitos'un dili ile, "bütün şeylerin babasıdır." Bir şeyin "A" olarak belirlenebilmesi, bundan da öte, o şeyin "A" olabilmesi için bir "A-olmayan"ın varlığı zorunludur. İşte değişim, en genel anlamıyla bir şeyin A'dan A-olmayan'a doğru değişimi ya da bunun tam tersidir. Bir şey 'A'dır derken, örtük olarak 'A-olmayan'a da gönderme yapılmaktadır. Bu şey 'A'dır demek, bu şey 'A-olmayan' değildir demektir. İki karşıttan birisinin yokluğunda diğerinin varlığı olanaksızdır. Varoluş, iki karşıt şeyin arasındaki gerilimin sonucudur. (Tuğcu, 2000: 53) Bununla birlikte, görülen bu sürekli değişim, rastlantısal ya da kaotik değildir. Herakleitos'a göre, doğa, "*hep diri kalan bir Ateştir ki, ölçüyle yanar ve ölçüyle söner.*" (Copleston, 2009: 34) Onun için bu ölçü, *logos*dur.

Antik Yunanca '*logos*' sözcüğü, "*söz, akıl, sebep, tanım ve oran*" anlamlarını taşımaktadır. (Peters, 2004: 208) Herakleitos, tüm değişimin düzenleyicisi ya da ölçüsü olarak *logos*'u işaret ettiğinde, değişenin ardındaki ya da özündeki değişmeye dikkat çekmektedir. Bu bağlamda ele alındığında, ilk bakışta Herakleitos'un eski bir İyonya teması üzerine aynı şeyleri yinelediği, her şeyin ardındaki ve temelindeki değişmez olarak Thales'in suyu, Anaximenes'in havayı belirlemesi gibi, onun da ateş'i ve *logos*'u belirlediği düşünülebilir. Oysa Herakleitos'u öncellerinden ve çağdaşı Parmenides'ten ayıran şey, onun değişimi, değişmeyen özün bir ilineği ya da sadece bir yanılısama olarak kabul etmemesidir. Ona göre, değişim Varlık (doğa) için özeldir. Herakleitos'un arke olarak 'ateş'i seçmesi, doğadaki oluşu, değişme ve birlikten çokluğa geçiş sürecini en iyi, yakarak ve yıkarak (savaşarak) yaşayan ateş ifade ettiği içindir. Diğer bir deyişle, Herakleitos'a göre, değişen ve değişmeyen arasındaki ilişki birlikteki çokluk, çokluktaki birlik ilişkisidir. Sürekli değişim çokluğu ortaya çıkartırken, bu değişimin belirli bir ölçü ve orana bağlı olması, diğer bir deyişle, *logos*'a bağlı olması, bu çokluktaki birliktir. "... *Logos, tüm şeylere için evrensel yasadır ki tüm şeyleri bir birliğe bağlar ve evrendeki sürekli değişimi evrensel yasaya göre belirler. İnsanın akli bu evrensel aklın bir uğrağı ya da onun bir sıkıştırılması ve yönlendirilmesidir, ve insan bu yüzden aklın bakış açısına erişmeye ve akıl ile yaşamaya çabalamalı, tüm şeylerin birliğini ve değişmez yasaasının egemenliğini anlamalı*"dır. (Copleston, 2004: 35) Bu ifadeler önem taşır, çünkü yaklaşım dünyanın tüm değişkenliği ile insan akli tarafından bilinebileceğini öne sürmektedir.

Bu yaklaşım çerçevesinde, Herakleitos, epistemoloji bağlamında duyu-deneyi veya algı ile akılsal sezgi veya rasyonel kavrayış arasında bir ayırım yapar. Aklın rehberliği olmadan insanın karşılaşacağı tek gerçeklik çokluktur. Doğada çoklukta birliği ya da düzeni görebilmek ancak akıl ile olanaklıdır. Gerçekliği bilmek, *logos*'u kavramaktır. Fakat bu kolay bir iş değildir. Doğa bu anlamda, kendisini gizler ve gizlemeyi sever. Değişimi dışlayarak, onu önemsiz kabul ederek doğayı kavramaya çalışmak ancak ve ancak tek yönlü bir kavrayıştır. Bu her denendiğinde, doğa değişimin içine saklanacaktır.

Sonuç: İki Gizli Müttetik

Sokrates öncesi Antik Yunan Felsefesi'nin iki temel probleminden birisi olan değişim problemi adeta Parmenides ve Herakleitos isimleri ile özdeşleşmiştir. Görünüşte, bu problemi iki karşıt kutuptan gören ve ele alan bu iki düşünür, konu varlığın bilinebilirliği olduğunda görünüşün aksine özsel bir yakınlık içindedirler. Özdeşlik ilkesinden yola çıkarak, Varlığın değişmezliğini ve değişimin sadece bir yanılığ olduğunu öne süren Parmenides, Varlığın akılsal olarak bilinebilir olduğunu kabul etmektedir. Bunun da ötesinde, Varlığın sadece ve sadece akılla bilinebileceğini öne sürmektedir. Buna karşın Herakleitos, değişimi Varlığın özüne yerleştirmekte ve değişim olmaksızın varlığın da olamayacağını ifade etmektedir. Değişim bir yanılığ değildir. Fakat, bununla birlikte değişim kaotik de değildir. Doğadaki değişim aynı zamanda belirli bir düzen de içerir. İşte bu düzen *logos*'tur. İnsan akli da *logos*'un uğraklarından birisidir. Diğer bir deyişle, insan akli ile evrensel akıl olan *logos* arasında özsel bir ilişki vardır. Bu nedenle de evrensel düzen, insan tarafından bilinebilirdir. Görüleceği üzere, akla verilen önem ve doğanın bilinebilirliği bağlamında Parmenides ve Herakleitos gizli birer müttetiklerdir. Bu iki müttetiki kendi düşüncesinde bir araya getirme ve birlik – çokluk, bilinebilirlik ilişkisini tek bir sistemde sentezleme çabası ilk olarak Platon'da kendisini gösterecektir. Böylece de ontoloji temelli ontoloji-epistemoloji birlikteliğinin bin yıllık öyküsü başlayacak ve değişim içerisindeki düzenliliği 'bilimsel olarak' bilme amacı insan bilgisinin yönlendirici hedefi haline gelecektir.

Kaynaklar

COPLESTON, Frederick (2009), *Ön-Sokratikler ve Sokrates*, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul.

PETERS, Frances E. (2004) *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. H. Hüner, İstanbul: Paradigma Yayınları.

RUSSELL, Bertrand (2002) *Batı Felsefesi Tarihi*, C1, çev. Muammer Sencer, İstanbul: Say Yayınları.

TUĞCU, Tuncar (2000) *Batı Felsefesi Tarihi*, Ankara: Alesta Yay.